

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ KƏMIYYƏT KATEQORİYASININ İFADƏ ÜSULLARI XÜLASƏ

Bu məqalə XV əsr Azərbaycan ədəbi dili nümunələri əsasında aparılmış tədqiqatdır və əsas məqsədi Azərbaycan və ümumilikdə türk dillərində “kəmiyyət kateqoriyası”nın ifadə üsullarını araşdırmaqdır. Tədqiqat leksik-semantik, morfoloji və sintaktik aspektlər çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Leksik-semantik təhlildə “köp”, “tümən”, “yüğüş”, “az”, “çox”, “xalq”, “uşaq” kimi kəmiyyət məfhumlu sözlərin semantik xüsusiyyətləri araşdırılmış, həmçinin topluluq məzmunu daşıyan sözlərin tək halda istifadə hallarının tarixi izləri öyrənilmişdir. Morfoloji sahədə isə -lar/-lər cəmlilik şəkilçisinin XV əsr Azərbaycan dili və digər türk dillərində fonetik və forma variantları, onların mənşəyi və məhsuldarlığı diqqət mərkəzində olmuşdur. Sintaktik ifadə üsulları arasında təkrarlama, sözlərin cüt işlənməsi və sayların köməyi ilə kəmiyyətin ifadəsi kimi konstruksiyalar sistemli nümunələrlə təsdiqlənmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində kəmiyyət kateqoriyası leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrlə sistemli şəkildə ifadə olunmuş, həmin üsulların bir qismi müasir dilə qədər daşlaşaraq normallaşmışdır. Eyni zamanda, bəzi qədim morfemlər və şəkilçilər müasir istifadədə arxaikləşmiş, yalnız lüğət tərkibində qalmışdır. Bu araşdırma türkologiya sahəsində kəmiyyət kateqoriyasının diaxron və sinxron inkişafına dair anlayışı zənginləşdirir və gələcək tədqiqatlar üçün daha geniş dil materiallarının təhlilini tövsiyə edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbi dili, kəmiyyət kateqoriyası, leksik-semantik ifadə, morfoloji forma, sintaktik üsul.*

Hər hansı bir dilin qrammatik quruluşu insan idrakının uzun müddətli fəaliyyətinin məhsulu kimi ortaya çıxır. Buna görə də qrammatik kateqoriyalar özlüyündə, öz təbiət etibarı ilə mücərrəd kateqoriyalar olduqları üçün dildə birdən-birə yarana bilməzlər. Bizi əhatə edən aləmdə əşya və hadisələrin konkret çoxluğunun hissli-görümlü formada qavranılması və onların arasındakı fərqin təyin edilməsi kəmiyyət kateqoriyasının insan idrakının mücərrəd, ümumiləşdirilmiş bir kateqoriya kimi meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Konkret kəmiyyət anlayışını ifadə edən sözlər hər hansı bir dilin leksikasında işləndikdən sonra, kəmiyyət anlayışının morfoloji əlamətləri dildə öz əksini tapa bilər. Yəni, morfoloji vahidlərin ifadə etdiyi məna, əslində, leksika və sintaksisdə olan semantikanın təkrarından başqa bir şey deyildir. Məsələyə daha dəqiq yanaşsaq, “dünyanın bir çox dillərinin verdiyi materiallar aydın şəkildə sübut edir ki, kəmiyyət anlayışının morfoloji yolla ifadə olunmasının

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, ARTİ Elmi-pedaqoji tədqiqat mərkəzi, filologiya elmləri doktoru, dosent, E-mail: aynurfamilgizi@gmail.com

təklilik, ikilik və cəmlilik formaları da daxil olmaqla kəmiyyət kateqoriyası dildə o vaxt meydana çıxır ki, artıq dildə “bir”, “iki”, “üç” anlayışlarını ifadə edən sözlər mövcud olur” [Qıpçaq: 2000, s.164). Göründüyü kimi, kəmiyyət kateqoriyasının inkişafı, istər leksik, istərsə də qrammatik aspektdə dildə sayların bir nitq hissəsi kimi formalaşması ilə bağlıdır. “Bir” və “birdən çox” anlayışının yaranması üçün konkret çoxluqlar olan sayım (iki, üç, dörd və s.) formalarının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Məntiqi kəmiyyət anlayışını dildə ifadə etmək baxımından türk dilləri dünyanın inkişaf etmiş digər dilləri ilə bir səviyyədə dayanır və kəmiyyət anlayışının ifadəsinin rəngarəngliyi baxımından (leksik, morfoloji və sintaktik üsul) başqa dillərdən geri qalmır. Məlum olduğu kimi, türk dillərində əşya və hadisələrin ikiliyi, üçlüyünü bildirmək üçün xüsusi morfoloji əlamətlərdən istifadə olunmur. Bu dillərdə kəmiyyət baxımından yeganə korrelyasiya “təklilik-cəmlilik” korrelyasiyasıdır. Belə ki, türk dillərində “təklilik anlayışı” sözün mütləq forması, yaxud “sıfır” morfemlə, “cəmlilik” anlayışı isə xüsusi morfoloji formantlarla ifadə olunur.

Türk dilində öz qədimliyi ilə diqqəti cəlb edən kəmiyyət kateqoriyası müəyyən qayda və normalara tabedir. Kəmiyyət kateqoriyasını bu baxımdan səciyyələndirən N.G.Dmitriyev yazır ki, “*türk dillərində bu kateqoriya və onun əmələ gəlmə yolları özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu cəhətlər onu rus və hind-Avropa dillərindən fərqləndirir*” [Dmitriev: 1956, s.65]. Tarixən türk dillərində cəmlilik məzmunu müxtəlif formaların, elementlərin köməyi ilə ifadə olunmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə həm filoloji, həm türkoloji aspektdə türk dillərində kəmiyyət anlayışının ifadəsi problemi istər sinxron, istərsə də diaxron səviyyədə tədqiqat obyektinə olmuşdur. Alimlər tərəfindən müasir türk dillərində, eləcə də qədim türk yazılı abidələrinin dilində kəmiyyət anlayışı ifadə edən sözlər və morfemlər ayrılıqda araşdırılmış, kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçilərinin etimologiyası ön plana çəkilmişdir.

Qeyd edək ki, bizim araşdırmamız əsasən XV əsr Azərbaycan-türk ədəbi dil materialları əsasında aparılmışdır. Alınmış nəticələrin düzgünlüyünü müəyyənləşdirmək, irəli sürülən fikirləri əsaslandırmaq üçün qədim və orta əsrlər türkdilli yazılı abidələrinin dili, eləcə də müasir türk dillərinin materiallarından da istifadə olunmuşdur. Oxuculara təqdim olunan məqaləni yazarkən müəyyən məqsədlər izlənilmiş və bu məqsədə müvafiq olaraq, qarşıya bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur. Əsas məqsədimiz kəmiyyət anlayışının Azərbaycan və türk dillərində ifadə üsullarını yazılı abidələrdən götürülən faktlarla müəyyənləşdirmək, onların dildə yaranma yollarını şərh etmək, sonrakı inkişaf problemlərini araşdırmaqdır. XV əsr Azərbaycan dili materialı üzərində cəmlilik kateqoriyasının daşıyıcıları olan faktları ayrılıqda nəzərdən keçirdikdən sonra, Azərbaycan və digər türk dillərində qrammatik cəmliliyi meydana çıxaran formantların formalaşması, ümumən cəmlilik anlayışının dildə ifadəsi barədə müəyyən fikir söyləmək olar.

“Kəmiyyət kateqoriyası digər qrammatik kateqoriyalardan fərqli olaraq, daha mürəkkəb və çoxcəhətli xüsusiyyətlərə, daha rəngarəng ifadə vasitələrinə, məzmun

müxtəlifliyinə malikdir” [Aslanov: 1985, s.51]. Bu baxımdan, Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası morfoloji, leksik-semantik və sintaktik üsulla ifadə olunur.

Kəmiyyət kateqoriyasının leksik-semantik aspekti. Kəmiyyət anlayışı dildə öz əksini leksik üsulla tapır ki, bu da ən qədim üsul hesab olunur. Azərbaycan dilinin orta əsr yazılı abidələrində *yüğüş, varı, köp, artıq, az, çox, tımən, küll, qalaba* kimi kəmiyyət məfhumlu sözlərə geniş təsadüf edilir. Araşdırma zamanı XV əsr yazılı abidələrin dilində həmin leksik faktların geniş işləndiyini müşahidə edirik. Məsələn; *Bir degül, iki degül kim bivəfasız varınız* [Eyvazova: 1999, s.21]; *Sınadun özünü əğyar Hidayətlə ögüş* [Paşalı: 2011, s.320], *Əzəl nəqqəşi hüsnin tək yüğüş surət nigar etdi* [Paşalı: 2011, s.321], *Ruzigari-səngildin köp çəkib min dağlar* [Kişvəri: 2010, s.24], *Nə kim qılsan təsəvvür xubluğundin andin artuxdur* [Kişvəri: 2010, s.25]; *Xaki-payingə gəlibmən yüz tuman ümmid ilə* [Kişvəri: 2010, s.41], *Lalə tək bağrında qaldı yüz tımən daği-nihan* [Kişvəri: 1984, s.144]; *Nə dənli artuq olursə rəvacım* [Musabəyli: 2012, s.1048], *Dirlik diləyən olma gərək külli özündən* [Musabəyli: 2012, s.916], *Azü çoq anı bilir eşqə məsəl törədən* [Musabəyli: 2012, s.839] və s.

Nümunələrdə *varı* “bütün, hamısı”, *ögüş/yüğüş* “çoxlu, saysız-hesabsız”, *artuğ/artux/artuq* “artıq”, *köp* “çox”, *tuman/tımən* “çoxlu; on min”, *küllü* “”, *az* “az”, *çok* “çox” mənalarında işlənmişdir. Dilin sonrakı inkişaf dövrlərində bunların bir qismi müasir dilimizdə arxaikləşərək işləkliyini itirmişdir. Kəmiyyət anlayışını özündə saxlayan, lakin müasir Azərbaycan dilində tamamilə arxaikləşən maraqlı faktlardan biri *tuman/tımən* sözüdür. Qədim türkdilli mənbələrdə geniş işlədilən *tümen* sözü “çoxluq” mənasında qeydə alınmışdır [Kaşğarlı, IV: 2018, s.670]. Mahmud Kaşğarlının “Divan”ında bu sözün iki mənası göstərilmişdi: 1) *tümen* - çox “çox”: *tümen türlüğ sözlədi* “çoxlu, bir yığın söz söylədi”; 2) *tümen ming* - “min dəfə min, bir milyon”: *tümen ming yarmak* “bir milyon pul” [Kaşğarlı, I: 2018, s. 402, 8-9]. Oğuz türklərinin qədim abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində də *tımən* min sayını bildirmişdir: *Ağ ağıldan tımən qoyun vergil* [Kitabi Dədə Qorqud: 1988, s. 36]; *Toquz tımən gənc oğuz söhbətinə dərilmişdi* [Kitabi Dədə Qorqud: 1988, s. 68].

Əski türkcədə və yeni türk dillərində kəmiyyət anlayışı problemini araşdıran M.Qıpçaq *tımən* sözü haqqında orijinal fikirlər irəli sürmüşdür: “*bu söz mənşə baxımından duman-tuman sözü ilə bağlıdır. Duman sözünün belə mənə kəsb etməsi türk təfəkküründə çoxluq anlayışının inkişafı ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, türk təfəkküründə “min” sözü konkret bir miqdarı bildirdiyi zamandan başlayaraq qeyri-müəyyən miqdarı ifadə etmək üçün tımən sözündən istifadə edilmişdir. Bunu türk dillərindəki aşağıdakı faktlar da sübut edir: müqayisə et: qədim türk dilində: tımən “çoxluq, böyük kəmiyyət, minlərlə”, “qaranlıq”; qırğız dilində: tımön “sayılmaz kəmiyyət, çoxluq”; Tıva dilində: tümen “çoxluq”; Xakas dilində: tüben sayılmaz çoxluq” və s.*” [Qıpçaq: 2000, s. 385]. Alim tədqiqat zamanı belə qənaətə gəlir ki, *tımən* sözü ifadə etdiyi mənalarda türk dilindən orta fars dilinə də keçmişdir. “*Türk dillərinin sonrakı inkişafı zamanı bu söz konkret bir miqdarı –*

“on min” anlayışını ifadə etməyə başlayır. Bu anlayışın meydana çıxması məhz pratürkün dağılmasından sonra əmələ gəlmişdir” [Qıpçaq: 2000, s. 385]. Bu baxımdan bəzi müasir türk dillərində “on min” anlayışı təkcə **tümən** sözü ilə ifadə olunmur. Məsələn, Sibir türklərinin dilində bu anlayış Çin dilindən alınmış **ban** (çincə **van**) sözü ilə ifadə olunur. Eləcə də, müasir salar dilində bu anlayışı ifadə etmək üçün Çin dilindən alınmış **zanzu** sözündən istifadə olunur [Tenişev: 1976, s. 121]. Yaxud, Qırğız dilində isə “on min” anlayışı **san** sözü ilə verilmişdir [Çeçeybayeva: 1971, s. 9].

Kəmiyyət anlayışının leksik üsulla ifadə vasitələrindən digəri mənaca topluluq bildirən sözlərdir. Bəzi sözlərin cəm şəkilçisi qəbul etmədən cəmiyyətin dil yaddaşında çoxluq mənasını daşmasına münasibət bildirən Çingiz Hüseynzadə, topluluğu insanın təfəkkür mərhələləri proseslərində baş verən real dünya cisimləri və hadisələri ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yaranan koqnitiv-semantik və universal qavrayış kimi müəyyən edir [Hüseynzadə: 2006, s. 93-95]. Topluluq bildirən sözlər mənaca əşya və şəxslərin cəmliyini göstərsə də, şəkilcə tək formada olurlar. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində toplu mənada işlənən *xalq*, *millət*, *əhali*, *bölük*, *sürü*, *tayfa*, *ulus*, *çəri* “*əsgər*, *qoşun*”, *ləşkər* “*ordu*” və başqa leksik vahidlərə təsadüf olunur: *Qaçsa sürüdən yanulub Rövşəni, Lütfi şaban eylə ana, ey Gəni* [Musayeva: 2003, s.245]; *Bizə qayğu çəri çəkdi, varalım cəng edəlim* [Kişvəri: 1984, s. 57], *yanında əhli-dinlər dinə bilməz* [Paşalı: 2011, s.301], *Xəlqə zülm olsa, varıb sultanə qarşu dad edər* [Kişvəri: 2010, s.35], *Cəhanda bir bölük heyranlărüz biz* [Musabəyli: 2012, s.1053], *Yetmiş iki millətin eşqə görə bir derəm* [Musabəyli: 2012, s. 1041], *Ya qarışmış ola iki tayifə* [Musayeva: 2003, s. 264], *El-ulus yığılıb kəbin qıldılar* [Təbrizi: 2004, s.72]; *Ləşkəri ilən ol gəlür bizdən saru* [Təbrizi: 2004, s.70]; *Karvan qorxulu yerdə səs çıxarmaz söyləşüb* [Musabəyli: 2012, s. 351] və s.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi orta əsr yazılı abidələrimizin dilində toplu isimlərim -lar , -lər cəmlilik şəkilçisi qəbul etməsi də müşahidə olunur: *Ellərə cövri-kərəm ehsan olan dəmdə görür* (Musabəyli, 2012: 350), *Sizin ellərdə adət beyləmi olur* [Musabəyli: 2010, s. 194].

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində başqa dillərdən keçmiş, daxili fleksiya nəticəsində yaranmış cəm halında olan sözlərə də rast gəlinir: *Fələk övraqinə sığmaz hekayət* [Eyvazova: 1999, s.31], *Dutma üşşaqını rəqib ilə bir* [Paşalı: 2011, s.325], *Ayaqlarında üşşaqun səri var* [Musabəyli: 2010, s.175], Göglərin *nəğəmatini* guş eyləyən [Musayeva: 2003, s.284] və s. Nümunədə verilən *ovraq* “vərəqlər”, *üşşaq* “aşıqlər”, *nəğəmat* “nəğmələr” ərəb dilində cəmlilik formasında işlənsə də, o dövr Azərbaycan ədəbi dilində tək halda söz kimi işlənmiş və müasir Azərbaycan ədəbi dilində leksik arxaizm kimi işləkliyini itirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, “türk dillərində başqa dillərdən keçmiş, daxili fleksiya ilə yaranmış cəm halında olan sözlər, tək halda olan söz kini qəbul edilir və yenə də kəmiyyət kateqoriyası şəkilçiləri qəbul edir” [Dmitriev: 1956, s. 67].

Kəmiyyət kateqoriyasının leksik ifadə vasitələrindən olan saylar Azərbaycan dilinin bütün inkişaf dövrlərində sabitliyini qorumuşdur. Qədim türkdilli yazılı mənbələrlə müasir türk dillərinin say sistemini müqayisə etdikdə, fonetik cəhətdən nisbətən dəyişikliyə rast gəlinmə də, semantik cəhətdən heç bir fərqli xüsusiyyətə rast gəlinmir. Belə ki, miqdar saylarını düzəldən təklik, onluq, yüzlük, minlik say sistemi müasir Azərbaycan dilindən də fərqlənir: *İki gün daxi dərya seyran etdim, Üçüncü gündə İstanbula yetdim* [Musabəyli: 2010, s.218]; *Yedi gögə verən qüdrətlə dövrü* [Musabəyli: 2012, s.376], *Bir demazəm yüz bin etsə qəhr ilə banə cəza* [Musabəyli: 2012, s. 338] *Nəbinin hicrətindən keçmiş inan, Səkiş yüz səksənü toquz yıl, ey can* [Musayeva: 2003, s.223], *Yeddi gündən qırx günə məşhur olur* [Təbrizi: 2004, s.41], *Dört yanası ol bağın gülüzar idi* [Təbrizi: 2004, s. 45], *Beş kərə ol hal belə keçdi Yusif* [Təbrizi: 2004, s.39], *Bir qız oldu yaşı on dörd ol zaman* [Təbrizi: 2004, s.71] və s.

Kəmiyyət anlayışının ifadə vasitəsi olan saylar dilin ən qədim leksik qatına aid olur. Bu baxımdan sayların etimoloji izahını vermək digər sözlərin mənşəyini izah etməkdən qat-qat çətindir. Məsələyə münasibət bildirən M.Qıpçaq hesab edir ki, “*bu, bir tərəfdən onların dilin ən qədim qatına aid olması ilə bağlıdır, digər tərəfdən mücərrəd məfhumları ifadə etmələri ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, saylar insan idrakının konkretlikdən mücərrədiyə keçdiyi dövrün məhsuludur*” [Qıpçaq: 2000, s. 348].

Kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji aspekti. İlk baxışda nəzərə çarpan cəhət müasir türk dilləri ilə müqayisədə qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənmiş cəmlik şəkilçiləri kəmiyyətə daha çox olmasıdır. Bu da onu düşünməyə əsas verir ki, qədim insanın təfəkkürü müasir insan təfəkkürü ilə müqayisədə daha konkret və müəyyən olmuşdur. İnsanlar əvvəllər qeyri-müəyyən çoxluqlara deyil, konkret çoxluqlarla təmasda olmağa üstünlük vermişlər. “*toplu cəmlik (собирательное множественное число) daha çox qədim dövrlərin dilində ifadə olunmuşdur. Bu qədim insanın daha çox konkret təfəkkürünə uyğun gəlirdi. Toplu cəmlik daha az mücərrəddir və daha az tutumludur*” [Serebrennikov, Hacıyeva: 1979, s. 89-90]. Bu fikri qeyri-şərtsiz qəbul etməyən M.Qıpçaq güman edir ki, “*dildəki topluluq-cəmlik şəkilçilərinin sayı həmin dilin tipi ilə birbaşa bağlıdır*” [Qıpçaq: 2000, s. 329].

Qeyd edək ki, dünyanın ayrı-ayrı dillərində qrammatik cəmliyin müxtəlif formaları müşahidə olunur. Distributiv cəmlik belə formalardan biridir. “*Distributiv cəmliyi digər cəmliklərdən fərqləndirən əsas cəhət bundan ibarətdir ki, o elə bir cəmliyi ifadə edir ki, bu cəmliyin təşkil edən ayrı-ayrı vahidlər olsa da, vahidlərin sayı sonsuzdur*” [Qıpçaq: 2000, s. 51]. Dildə distributiv cəmlik müxtəlif üsullarla (daxili feleksiya ilə, şəkilçilər vasitəsilə) ifadə oluna bilər. Hətta, eyni bir dildə distributiv cəmliyi yaradan müxtəlif üsulların bir neçəsinin paralel işlədilməsi mümkündür. Məsələn; ərəb dilində distributiv cəmlik həm daxili fleksiya ilə (*məşhur-məşahir, kasib-kəsəbə, ruh-ərvah*), həm də şəkilçilərlə (*təsnif-təsnifat, ali-*

aliyat) yarana bilir. İngilis dilində isə **-s** xüsusi şəkilçisi vasitəsilə distributiv cəmlik əmələ gəlir: *car - cars, book - books* və s.

Türk dillərində isə distributiv cəmliyi əmələ gətirmək üçün cəm şəkilçilərdən istifadə olunur. Qədim türkdilli yazılı abidələrinin dilində bu şəkilçilərin sayı çox olsa da, XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində, eyni zamanda, bütün müasir türk dillərində *-lar, -lər* şəkilçisindən və onun müxtəlif fonetik variantlarından istifadə olunur. Yalnız müasir çuvaş dilində fərli olaraq, **-sem** cəmlik şəkilçisi işlənir. Çuvaşçada *-lar* şəkilçisinin olmaması “çuvaş dilinin fin-uqor dilləri ilə əhatə olunması və həmin dillərin güclü təsiri altında olması faktı” [Qıpçaq: 2000, s. 166] ilə öz həllini tapır.

Cəmlik məzmunu ifadə edən *-lar/-lər* şəkilçisi Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasının əsas göstəricisi kimi dilin bütün inkişaf dövrlərində çox geniş yayılmış və normalaşmışdır. XV əsr yazılı abidələrinin dilində müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi *-lar, -lər* şəkilçisi adlara, substantiv məzmun daşıyan və substantivləşə bilən bütün nitq hissələrinə artırılmışdır. Məsələn; *Qonşular sanurlar evdə kimsəm ölmüş, bəs ki, mən* [Kişvəri, 1984, s.81], *Göyüklə dağlar ana yarpaqlar oldu* [Kişvəri: 1984, s.88], *Yamanlardan saqın, yaxşılar iş et* [Musayeva: 2003, s. 153], *Bu sözü gərçi demişlər ulular, Açıq könüllülər, yüzü sulular* [Musayeva: 2003, s.168], *Ağular yütmişəm hicran əlündən* [Musabəyli: 2010, s.186], *Çoxların munda qəfəsini görmüşəm bir dağı sən* [Paşalı: 2011, s. 360], *Qaçan ayruqlar ilə ola yoldaş* [Musabəyli: 2010, s. 216], *Bulardan keçsə axır tərki-sərdir* [Musabəyli: 2010, s. 201] və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, *-lar, -lər* kəmiyyət şəkilçisi yazılı abidələrin dilində bütün əsas nitq hissələrinə bitişərək əşya, şəxs, hadisənin cəmliyini bildirir, məhsuldarlığı ilə seçilir. Lakin qədim türkdilli yazılı mənbələrlə müqayisədə bu morfoloji əlamət o qədər də məhsuldar olmamışdır. Bu münasibətlə V. Kotviç qeyd edir ki, Orxon-Yenisey abidələrində cəmliyin əsas istifadə vasitələrindən biri kimi çıxış edən *-lar, -lər* şəkilçisi daha qədimlərdə az işlənmişdir [Kotviç: 1962, s. 336]. “Çuvaşca istisna edilərsə, daha sonra bütün dialektlərdə çox sıx işlənən *-lar* cəmlik şəkilçisinin nə qədər az işləndiyi, Orxon Abidələrini oxuyan hər kəsin diqqətini çəkmiş olmalıdır” [Grönbech:1995, s.50]. K. Qrönbekinin fikrinə münasibət bildirən Nadir İlhanın fikrincə, Uyğur mətnlərində və bütün türk dillərində *-lar* şəkilçisi geniş yayılmış olsa da, Orxon abidələrindəki vəziyyət xüsusi bir hal ola bilər. O, bunun səbəbini Orxon abidələrinin məzar kitabəsi olması, keçmişdən bəzi hadisələrdən bəhs etməsi və gələcəyə dair bəzi tövsiyələr verməsi, bir sözlə, mətnin mövzusunun məhdudluğu ilə izah edir. Orxon Abidələrində *-lar* cəm şəkilçisinin az işlənməsinin əsas səbəbi kimi *-lar* cəm şəkilçisinin yeni şəkilçiləşməsi, buna görə də onun istifadəsinin hələ geniş yayılmaması və *-lar* şəkilçisinin həmin dövrün yeganə cəm şəkilçisi olmaması göstərilir [İlhan: 2009, s. 62-64]. Bəzi tədqiqatçılar *-lar*² şəkilçisinin Əski türkcədə yüksək vəzifə, mövqe tutan şəxslərə aid olan sözlərə əlavə edildiyini söyləyərək, irəli sürülən etimologiyaya əsasən **sa-** feilinin mənalarından birinin “hörmət etmək, sayqı göstərmək” olduğunu göstərmiş, *-lar* şəkilçisi-

sinin həm sayı birdən çox olan, həm də sayılan, hörmət edilən adamlar üçün də işlədildiyini açıqlamışlar [Kuznetsov: 1995, s. 216- 218].

Müasir dilimizlə müqayisədə Orxon-Yenisey abidələrinin dilində -lar, -lər şəkilçisi yalnız şəxs bildirən sözlərin tərkibində cəmlilik yaratsa da, “feillərdə -lar şəkilçisi bir dəfə belə işlənmiş” [Grönbech, 1995: s.50] fikrinin söylənməsi bu şəkilçinin açıq-aydın məhdud işlənmə dairəsindən xəbər verir. Ahmet Buranın fikrincə, Orhun mətnlərində fellərin üçüncü cəm şəkillərində -lar formasına rast gəlinməsə də, bu istifadə daha sonra inkişaf etmişdir [Buran: 1999, s. 210]. Başqa bir maraqlı fikir A. Von Gabain “Eski Türkçenin Grameri” adlı əsərində “diqqətli əlyazmalarda bu şəkilçi ismə bitişik yazılmır” deyimini səslənir və cəm şəkilçisinin əslində başlanğıcda bir şəkilçi olmayıb, başqa şəkilçilər kimi bir sözdən əmələ gəldiyi haqqında məlumat verilir [Gabain: 2007, s. 62].

Uyğur dövründə -lAr şəkilçisinin müstəqil çoxluq halına gəldiyini və həm isim, həm də feildə işlənməyə başladığını bildirən Şinasi Tekin isə, bu şəkilçinin say bildirən sözlərindən sonra da işləndiyini göstərmişdi. Sonra topluluq ifadə edən +lAr şəkilçisinin bu funksiyanı itirmə səbəbini dəyişən cəmiyyət nizamı və dünyagörüşü ilə izah etmişdir [Tekin: 1992, s. 87].

Uzun tarixi inkişaf yolu keçən -lar, -lər şəkilçisinin türk dilləri və dialektlərində çoxvariantlılığı da diqqəti çəkir. Hətta, bəzi tədqiqatlarda otuzdan artıq variantı qeydə alınmışdır: *-lar, -lər, -ler* (bütün türk dil və ləhcələrində), *-lör, -lör* (türkmən, noqay, Altay və yakut dillərində), *-lai, -ləi, -lei, -lo, -lö* (uyğur dilinin lobnor şivəsində), *-la, -le, -¹la, -¹lə* (türkmən dialektlərində, Güney Azərbaycan və Xorasan türklərinin dilində, qaraçay-balkar, uyğur dilində), *-lur, -lir, -nır, -nir* (Altay dilinin kumandi şivəsində), *-nar, -ner, -nər* (Kaşğar dialektində, Tuva, salar və Baraba tatarlarının dilində, türkmən dilinin təkə, çovdur dialektlərində), *-nor, -nör* (müasir yakut ədəbi dilində), *-ünə* (özbək dilinin şivələrində), *-dar, -dər, -der* (Altay, uyğur, başqırd dillərində və Azərbaycan dilinin Quba dialektində), *-tar, -ter, -tər* (tofa, xakas, şor, sarı uyğur, özbək dilinin qıpçaq şivələrində), *-tor, -tör* (Altay və yakut dillərində), *-tör* (Çulum tatarlarının dilində), *-zar, -zer, -zər; -sar, -ser, -sər* (Azərbaycan dilinin Quba dialektində və özbək dilinin Cuş şivəsində), *-ar, -ər* (özbək dilinin Parkənd şivəsi), *-rar, -rər* (yalnız Azərbaycan dilinin Quba dialekti) və s. [Qıpçaq: 2000, s. 166-169]. Fərhad Zeynalova görə, “*əsas fərq l samitinin assimilyasiyaya və ya dissimilyasiyaya uğraması ilə əlaqədar meydana çıxır. Bundan əlavə canlı danışıq dili ilə əlaqədar olaraq, bu şəkilçilərin onlarca variantı müşahidə edilir...Müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində -lar, -lər şəkilçisi ilə yanaşı –nar, -nər, -dar, -dər, -tar, -tər, -zar, -zər şəkilçiləri də geniş işlədilir. Bu şəkilçilər Azərbaycan ədəbi dilində məqbul hesab olunmadığı halda, başqırd dilində -nar, -nər istisna olmaqla, qalan variantlar ədəbi dil norması kimi qəbul edilmişdir*” [Zeynalov:1974, s.66-68]. Qaraqalpaq dilində isə -lar, -lər kəmiyyət şəkilçisi ilə yanaşı, -nar, -nər variantının da işlənməsinə münasibət bildirən Nasırov qeyd edir ki, sonu –ñ / -n ilə bitən sözlərdə irəli və geri assimilyasiya nəticəsində bəzən sözün sonundakı n samiti l samitinə keçir, bəzən

də -lar şəlikçisinin önündəki l samiti n samitinə keçir: *sen-seller, kün-küller, ton-tollar; tañ-tannar, katın-katınnar* [Nasırov: 1961, s.22-23]. Yakut dili ilə şərq və şimal dialektlərində də -lar şəkilçisinin əvvəlində *l, n, d, t* fonemlərinin hamısının geniş işləndiyi göstərilir [Emre: 1941, s.41]. Qaqauz dilində isə -lar, -lər şəkilçisi kəmiyyət kateqoriyasının əsas morfoloji əlaməti kimi göstərilir, lakin bu şəkilçi m, n samitləri ilə bitən sözlərə artırılarda assimilyasiya nəticəsində -nar şəklini (kurşumnar, tılsımnar) alır [Özkan: 1996, s. 121]. Müasir türk dilləri və dialektləri ilə bağlı qrammatik araşdırmalardan görünür ki, türk dillərində işlənən -lar cəm şəkilçisi çoxvariantlı olsa da, daşdığı qrammatik yük əsas etibarilə eynidir. Araşdırma zamanı -lar, -lər cəm şəkilçisinin çoxvariantlılığı istər müasir türk dillərində, istərsə də qədim türkdilli yazılı abidələrdə iki əsas fərqli cəhəti ilə diqqətimizi çəkdi: 1) -lar kəmiyyət şəkilçisinin birinci samiti olan l samitinin n, t, d, z samitlərinə; 2) bəzi müasir türk dialektlərdə -lar şəkilçisinin tərkibində olan a/ə/e saitlərinin əksər dillərdə həm də dodaqlanan o/ö saitlərinə keçmiş variantlarının olmasıdır.

Türkologiyada -lar şəkilçisinin mənşəyi haqqında həddindən artıq tədqiqatlar aparılmış, müxtəlif fikir və mülahizələr söylənilmişdir. Əksər dilçilər (Baskakov, Kononov, Poppe, Serebrennikov, Ramsted, Zeynalov, Cəlilov və digər) -lar şəkilçisinin diaxroniya baxımından -la şəkilçisi və -r elementinin qovuşmasından əmələ gəldiyini söyləmişlər [Qıpçaq: 2000, s.177-179]. Serebrennikov hesab edir ki, cəmlik bildirən -lar şəkilçisinin iki hissədən ibarət olduğunu irəli sürən nəzəriyyənin ayrı-ayrı yozumları olsa da, hər halda həmin nəzəriyyə həqiqətə daha yaxındır [Serebrennikov: 1970, s. 51]. Fridun Cəlilov isə pratürkdə -lar şəkilçisinin topluluq bildirən -la və -ar morfemlərinin qovuşmasından yarandığını göstərmişdi. “Deməli, -la+ar > -laar > -lar fuziyası hələ pratürkdə baş vermişdir. Lakin -la və -ar morfemləri bir müddət -lar şəkilçisi ilə paralel işlənmişdir və həmin morfemlərin izi praazərbaycan dilində qalmışdır” [Cəlilov: 1988, s.197]. -lar şəkilçisinin alınma olduğunu göstərən bəzi dilçilərin (D.Sinop, P.Aalto) yanıldığını göstərən Cəlilov haqlı qeyd edir ki, qonşu xalqların da dilinə keçmiş -la və -ar morfemlərinin birləşməsindən yaranan -lar şəkilçisini türk dillərində alınma hesab etməyə heş bir əsas yoxdur [Cəlilov: 1988, s. 196-197].

-lar, -lər şəkilçisindən başqa -z, -t, -an, -gün, -k, -gil və s. morfoloji əlamətlər kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələri kimi qədim türk yazılı mənbələrində işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində “Qeyri-məhsuldar səciyyə daşıyan” [Malov: 1951, s.50-51] bu forma və elementlər orta əsrlərə gəlincə müəyyən söz və morfemlərin tərkibində daşlaşaraq tamamilə istifadədən qalır. Zeynep Korkmaz da izah edir ki, +t, +an/+en, +^os və +^oz cəm şəkilçilərinin Monqol dilində canlı və işlək olmasına rəğmən, Əski türkcədə az görülməsinin və işləkliyini itirməsinin səbəbini Türkcədə bu şəkilçilərin X əsrdən sonra funksiya və kateqoriya baxımdan dəyişməsi ilə əlaqələndirir [Korkmaz: 1988, s.49-50]. Tofiq Hacıyev isə hesab edir ki, “*hər qrammatik şəkilçi fəaliyyət dairəsi kiçildikdə və işləklidən çıxmağa başladığında o, izsiz, əsərsiz itmir və birdəfəlik getmir. Tədrici çıxmaq prosesində bəzi*

kök morfemlərdə daşlaşmağa başlayır” [Hacıyev: 1977, s.158] Ola bilər ki, “-lar,-lər şəkilçisinin az yayıldığı, az inkişaf etdiyi dövrlərdə həmin ünsürlər mövcud olmuş və cəmlilik çaları yaratmaq işinə xidmət etmişdir” [Kotviç: 1962, s. 336]. Lakin dilin sonrakı inkişaf dövrlərində -lar, -lər şəkilçisinin “zaman-zaman sabitləşərək daşlaşmış dil baktına çevrilməsi və kəmiyyət kateqoriyasının əsas istifadəçi funksiyasını öz üzərinə götürməsi” [Abdullayeva: 2019, s.19] daimi intensivliyə səbəb olmuşdur.

Orta əsr təmsil edən XV əsr Azərbaycan ədəbi dil nümunələri üzərindəki araşdırmaməz zamanı qalığ səciiyyə daşıyan, sözlərin tərkibində daşlaşan həmin morfemləri kəmiyyət kateqoriyasının istifadə vasitəsi kimi geniş təhlil etməyə ehtiyac görmədik. Yalnız qısa şəkildə rast gəldiyimiz bir-iki fakta müraciət edək: *ərən* “iğidlər” və *oğlan* “uşaqlar, oğullar” sözlərinin tərkibində topluluq semantikasını yaranan qədim **-an** morfeminə təsadüf olunur. Məsələn; *Ərən izin izlər isən, yüzi nədir gözlər isən* [Musayeva; 2012, s.920], *Həbibini sevdiyi candan şu dinün nuru oğlandır* [Həbibini: 1980, s.40], *Pirü cəvan, əmrədü oğlan demə* [Musayeva: 2003, s.346]. Bəzən “-an, -ən şəkilçisi ilə yaranan *ər-ən, oğl-an, ört-ən* kimi sözlər yəni -dən -lar/-lər şəkilçisini qəbul edərək cəmlənə bilir” [Sertkaya, 1989: 335]. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində də eyni formanı müşahidə etmək olur: *Ərənlərin əbasını məhəbbətdən geyən gəlsün* [Musayeva: 2012, s.859], *Ərənlər sətəri, reyhani übbad* [Musayeva: 2003, s.220], *Duydu bir övrət nəgah bu sözləri, Dedi oğlanları, eşitdi özləri* [Təbrizi: 2004, s.17].

-an şəkilçisini qədim cəmlilik əlaməti kimi qəbul edən Şərbak Şərqi Türkünstan mətnlərində yalnız iki-üç sözün tərkibində işləndiyini göstərmişdir [Şərbak: 1989, s. 92]. Toponim və etnonimlərdə (*Alban//alban//alpan, Aran//aran, Turan//turan, türkan, kuman//kuban və s.*) rast gəldiyimiz -an şəkilçisinin də topluluq çaları əsasında düzəldiyini qeyd edən Firidun Cəlilovun fikrincə, bu onomastik vahidlər təmiz türkmənşəli sözlər olduğu üçün -an kəmiyyət göstəricisi qədim Ön Asiyada areal xarakterli izoqlas olmuşdur [Cəlilov: 1988, s.192-193].

Kəmiyyət kateqoriyasının sintaktik aspekti.

Dildə kəmiyyət, çoxluq anlayışı həm də sintaktik üsulla da meydana gələ bilər. Fərhad Zeynalov müasir türk dillərində sintaktik yolla kəmiyyət anlayışının yaranmasının iki üsulunu “müəyyən və qeyri-müəyyən miqdar saylarının köməyi və istirakı ilə, sözlərin cüt-cüt işlənməsi və təkrarı ilə” göstərir [Zeynalov: 1974, s.72-73]. Sözlərin təkrarıyla düzələn kəmiyyət anlayışına münasibət bildirən Nasırov isə bu təkrar sözlərin tək başına ayrılıqda çoxluğu ifadə etmədiyini bildirmişdir. Bu təkrarlanan söz qruplarına iki sözün təkrarıyla (qazan-tabaq, ata-baba, ata-ana) düzələnələr və söz önündə b, m, p və s. samitləri gətirilərək təkrar yolla işlədib (adam-madam, at-pat, etik-metik) çoxluq ifadə etdiyini nümunələrlə vurğulamışdır [Nasırov: 1961, s.13].

Qədim türkdilli yazılı mətnlərində müasir günümüzdə qədər işləkliyini qoruyan bu üsul bütün türk dillərində və dialektlərdə geniş şəkildə istifadə olunur. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində də eyni mənzərəni müşahidə edirik: *Göz*

dikəni içrə qat-qat nola gər bağlansa yaş [Paşalı: 2011, s. 319], *Necə uzun-uzun əfkar edərsən* [Musabəyli: 2012, s. 1049], *Diləram anı ola parə-parə* [Musabəyli, 2010, s. 197], *Barı tur bir var, oturma gəz əv-əv* [Musayeva: 2003, s. 293], *Axırı çok-çok bəlayə düşdi ol* [Təbrizi: 2004, s. 55] və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, dildə sözlərin cüt-cüt işlədilməsi və təkrar edilməsi cümlədəki mənanı gücləndirmək, davamlılığı bildirmək, eləcə də anlayış və ya hərəkətlərin çoxluğunu göstərmək funksiyasına malikdir. Məsələn, nümunədə “*ev-ev gəz*” deyildikdə, nəinki iki evin ziyarət edildiyi, müəyyən səbəbdən ziyarət edilən evlərin sayının çoxluğunun göstərildiyi anlaşılır. Yaxud, “*Çok-çok bəlayə düşdü*” deyildikdə isə, “*çox*” sözünün təkrarı nəticəsində hərəkətin çoxluğu ilə yanaşı, mənanın təsir gücünün daha da qüvvətlənməsi ifadə olunur. Bu kimi sözlər birlikdə işlədikdə həm öz daxilindəki leksik kəmiyyətin çoxluğunu ifadə edirlər, həm də sintaktik cəhətdən təkrarlanaraq çoxluğu daha da qüvvətlədirirlər.

2. Nəticə. Kəmiyyə anlayışı insan təfəkküründə idrakın mücərrəd kateqoriyası kimi bəzi şəkilçilər, sözlər və söz qrupları ilə qarşılır. Dil sistemləri fərqli olsa da, insan və onların yaşadığı dünya yaradılış baxımından ortaq xüsusiyyətlərə və oxşarlıqlara malikdir. İnsanın yaradılışdan gələn əsas xüsusiyyətlərindən biri olan anlayışları təsnif etmək, sahib olduqları varlıqları saymaq, əşyalara sahib olmaq kimi ortaq yaradılış xüsusiyyətləri dillərə görə bir-birindən fərqlənsə də, say sistemlərini, sahiblik anlayışını, azlıq və çoxluq anlayışlarını ortaya çıxarmışdır. Kəmiyyət kateqoriyasının “hisli-görümlü obrazlılıqdan bu günkü mücərrəddiyə qədərki keçdiyi ayrı-ayrı inkişaf mərhələləri” (Qıpçaq, 2000: 386) istər qədim türk yazılı abidələrində, istər XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində, istərsə də müasir türk dillərində bu və ya digər şəkildə öz izlərini saxlamışdır.

Araşdırma zamanı qədim türk yazılı abidələrinin dili ilə müasir türk dillərini müqayisə etdikdə məlum olur ki, abidələrin dilində kəmiyyət ifadə edən morfemlər müasir türk dillərindəkindən sayca çoxdur. Yəni, dilin sonrakı inkişaf dövrlərində bu şəkilçilərin (-an, -t, -z) bir qismi işləkliyini itirmişlər, az hissəsi isə müasir vəziyyətə gəlib çatana qədər bəzi sözlərin tərkibində (ərən, oğlan) daşlaşıb qalmışlar. Müasir türk dillərində kəmiyyət ifadə edən şəkilçilərin azlığı, eləcə də kəmiyyət kateqoriyasının ikilik formasının yoxluğu “təklilik-cəmlik” korrelyasiyası ilə xarakterizə olunur.

Ümumiyyətlə, kəmiyyət anlayışı haqqında daha çox danışmaq olar, daha çox misal çəkmək olardı. Ancaq müəyyən bir yerdə araşdırmanı yekunlaşdırmaq zərurətindən qeyd olunmayan, təhlil edilməyən, qiymətləndirilə bilməyən bəzi məsələlər kənarında qala bilər. Bu düşüncələrlə araşdırmada hardasa nöqsanların ola biləcəyini əvvəlcədən qəbul etməklə yanaşı, kəmiyyətlə bağlı bu çalışmanın turkologiya və türkdilli mənbələrin qrammatik quruluşunun araşdırılmasında maraq yaradacağına ümid edirəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva, Qızılgül, (2019). XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi, "Elm və təhsil", Bakı.
2. Aslanov, A. (1985). Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar (kəmiyyət və inkarlıq kateqoriyaları), Bakı.
3. Buran, Ahmet, (1999). "Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni", 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, Türk Dil kurumu Yay., Ankara.
4. Cəlilov, F.A., (1988). Azərbaycan dilinin morfonologiyası. "Maarif", Bakı.
5. Чечейбаева, Н., (1974). Имя числительное в киргизском языке, АКД, Фрунзе.
6. Дмитриев Н.К., (1956). Категория числа, ИПСГТЯ, II, Морфология. – Москва.
7. Emre, Ahmet Cevat, (1940). "Türkçe'de Çoğul Belgisi -ler'in Etimolojisi Üzerine Bir Araştırma", TD-Belleten II/5-6.
8. Eyvazova, Roza, (1999). Orta əsr ədəbi dil əlaqələrinin Kişvəri əsərlərində təzahürü (lingvistik təhli), Bakı. Elm
9. Gabain, Annemarie Von, (2007). Eski Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
10. Grönbech, K., (1995). Türkçenin Yapısı (çev.: Akalın, Mehmet), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
11. Hacıyev, Tofiq, (1977). XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı.
12. Həbibli (1980). Şeirləri, Bakı. "Yazış"
13. Hüseyinzade, Çengiz (2006). "Azerbaycan Türkçesinde Teklik Çokluk Kategorisi Üzerine", Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi sayı:38; 93-102, Ankara
14. İlhan, Nadir (2009). Türk Dilinde Çokluk, Manas Yayıncılık, Elazığ.
15. Kâşgarlı, Mahmud, (2018). Divanü lûgat-it-türk (Dizin).Cilt IV, Çeviren Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
16. Kitabı-Dədə Qorqud (1988). Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Yazıçı, Bakı.
17. Kişvəri (1984). Əsərləri, Bakı. "Yazıçı"
18. Kişvəri, (2010). Türk Divanı, Bakı. "Nurlan"
19. Korkmaz, Zeynep (1988). "Türkçe ile Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri", TDAY-B 1986, Ankara: 43-52
20. Кононов, А.Н. (1956). Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л.
21. Котвич, В. (1962). Исследование по алтайским языкам, Москва.
22. Kuznetsov, Petro İ. (1995). "Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1995, S. 193-262.
23. Qırçaq, Məmmədli, (2000). Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat). Bakı. "Elm"
24. Малов, С.Е. (1951). Памятники древнетюркской письменности, М.-Л.

25. Musabəyli, Azadə, (2010). Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si, Bakı. “Nurlan”.
26. Musabəyli, Azadə, (2012). Şeyx İbrahim Bərdəi və Türk Divanı, Elm və təhsil nəşriyyatı, Bakı.
27. Musayeva, Azadə, (2003). Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar, Bakı. Nurlan
28. Насыров, Д.С. (1961). Каракалпак тилинде көплик категориясы (Илимий грамматика бойынша материаллар), Нөкис.
29. Özkan, Nevzat. (1996). Gagavuz Türkçesi Grameri, TDK Yay.,Ankara.
30. Paşalı, Aida, (2011).Əfsəhəddin Hidayət və “Divan”ı, (tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn), Bakı. Nurlan
31. Poppe, Nicholas (2008). “Altay Dillerinde Çokluk Ekleri”, çvr. Caner Kerimoğlu, Dil Ara Çtırmaları Dergisi, Sayı: 2, ss. 93-110).
32. Рамстед, Г.И. (1957). Введение в алтайское языкознание. Морфология, Москва.
33. Серебrenников, Б.А. (1970). О некоторых частных деталях процесса образования аффикса множественного числа -lar в тюркских языках, ”Советская тюркология”, № 1.
34. Serebrennikov, Boris Aleksandroviç ve Gadjieva, Ninel Zeynalova (2011). Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri, çev. Tefvik Hacıyev ve Mustafa Öner, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
35. Sertkaya, Osman Fikri (1989). “-an/-en Ekli Yeni çekiller ve Örnekleri Üzerine”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, ss. 335-352
36. Şerbak, Aleksandr Mihayloviç (1989). “Türkçe Morfoloji Tarihi İnceleme Me-selesine Dair”, TDAY- Belleten 1989, TDK Yayınları, Ankara, s.317–321.
37. Təbrizi, Xətai, (2004). Yusif və Züleyxa (elmi-tənqidi mətni və transfoneliterasiyası), Bakı. Nurlan
38. Тенишев, Э.Р. (1976). Строй саларского языка, Москва.
39. Tekin, Şinasi (1992). Eski Türkçe, Türk Dünyası El Kitabı, Dil-Kültür-Sanat, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, ss. 69-119).
40. Zeynalov, Fərhad. (1974). Türk dillərində müqayisəli qrammatika. ADU Nəşriyyatı, Bakı.

**METHODS OF EXPRESSING THE CATEGORY OF QUANTITY IN THE
AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE
ABSTRACT**

This article presents a study based on 15th-century literary texts of the Azerbaijani literary language, aimed at investigating the modes of expressing the category of quantity in Azerbaijani and, more broadly, Turkic languages. The research is conducted through lexical-semantic, morphological, and syntactic analyses. The lexical-semantic analysis examines the semantic features of quantity-related words such as “köp” (many), “tümən”

(crowd), “yügüş” (mob), “az” (few), “çox” (many), “xalq” (people), and “uşaq” (child), as well as historical traces of the use of collective-meaning words in the singular form. Morphologically, the study focuses on the phonetic and formal variants of the plural suffixes -lar/-lər in the 15th-century Azerbaijani language and other Turkic languages, their origins, and productivity. Among syntactic methods, constructions involving repetition, paired usage of words, and the use of numerals to express quantity are systematically supported by examples. The results indicate that the category of quantity in the 15th-century Azerbaijani literary language was systematically expressed through lexical, morphological, and syntactic means, some of which have fossilized and normalized into the modern language. Additionally, some archaic morphemes and suffixes have become obsolete in contemporary usage, preserved only in the lexicon. This study enriches the understanding of the diachronic and synchronic development of the category of quantity within Turkology and recommends the analysis of more extensive linguistic data for future research.

Keywords: *Azerbaijani literary language, quantity category, lexical-semantic expression, morphological forms, syntactic methods.*

МЕТОДЫ ВЫРАЖЕНИЯ КАТЕГОРИИ КОЛИЧЕСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

Данная статья представляет собой исследование, проведённое на основе литературных текстов XV века на азербайджанском литературном языке, целью которого является изучение способов выражения категории количества в азербайджанском и, в целом, тюркских языках. Исследование построено на лексико-семантическом, морфологическом и синтаксическом уровнях анализа. В лексико-семантическом анализе были рассмотрены семантические особенности количественных понятий, выраженных словами такими, как «көп» (много), «түмән» (толпа), «югуш» (толпа), «аз» (мало), «чох» (много), «халк» (народ), «ушаг» (ребёнок), а также изучены исторические следы употребления слов с коллективным значением в единственном числе. В морфологической части внимание уделялось фонетическим и формальным вариантам суффиксов множественного числа -лар/-лер в азербайджанском языке XV века и других тюркских языках, их происхождению и продуктивности. Среди синтаксических способов выражения количества анализировались конструкции с повторением, парным употреблением слов и использованием числительных, которые подтверждаются систематическими примерами. Результаты исследования показывают, что категория количества в азербайджанском литературном языке XV века была системно выражена с помощью лексических, морфологических и синтаксических средств, часть которых сохранилась и нормализовалась до современного языка. В то же время некоторые древние морфемы и суффиксы устарели и сохранились лишь в лексическом составе. Данное исследование обогащает понимание диахронического и синхронического развития категории количества в тюркологии и рекомендует для будущих исследований проведение анализа более обширных языковых материалов.

Ключевые слова: *Азербайджанский литературный язык, категория количества, лексико-семантическое выражение, морфологические формы, синтаксические средства.*